

Een nieuwe bouwgeschiedenis voor de Nieuwstadkerk te Zutphen

Karel Emmens

Inleiding

De Nieuwstadkerk is één van de drie laat-middeleeuwse kerken die de stad Zutphen rijk is. En ondanks de indrukwekkende naaldspits op de toren, die het silhouet van de stad in belangrijke mate mede bepaalt, is het ook de minst bekende van dat drietal. De meeste aandacht gaat immers uit naar de Sint-Walburgskerk, die zowel sinds de 11de eeuw een eerbiedwaardige kapittelkerk vormde als van oudsher de belangrijkste parochiekerk van de stad was.¹ Ook de Broederkerk, behorend bij het in de late 13de eeuw gestichte Dominicanenklooster, heeft zeker recentelijk de nodige aandacht gekregen.²

De Nieuwstadkerk komt er echter enigszins bekaaid vanaf, want behalve in een klein aantal overzichtswerken betreffende de stad en haar omgeving, is er nog geen afzonderlijke publicatie aan gewijd. De analyse van E.H. ter Kuile, in zijn beschrijving van het Kwartier van Zutphen uit 1958, bood tot voor kort de meest uitgewerkte bouwgeschiedenis van deze laat-middeleeuwse hallenkerk.³ Een eerste heroriëntatie hierop is terug te vinden in het documentatierapport van G. Berends, medewerker van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die in 1982 tijdens de voorlaatste restauratie bouwhistorische waarnemingen heeft verricht. Deze zijn echter nooit gepubliceerd.⁴ Het recente bouwhistorisch onderzoek in de kerk, gecombineerd met een dendrochronologisch onderzoek in de kappen, heeft opnieuw onbekende gegevens opgeleverd.⁵ Voldoende aanleiding dus om in dit artikel de bestaande inzichten te toetsen en te vernieuwen.

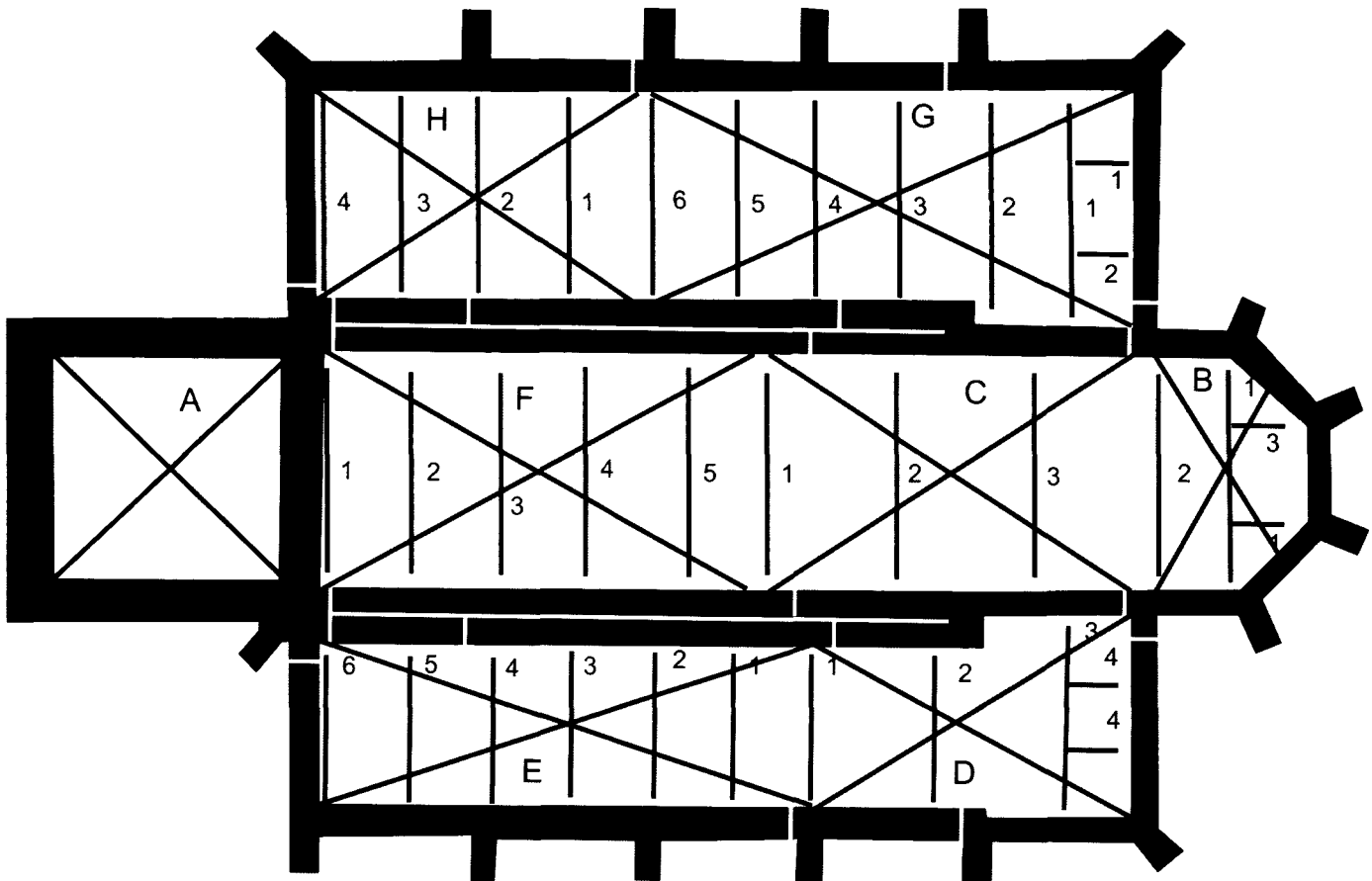
Het onderzoek had evenwel te kampen met enkele beperkingen. De restauratie van driekwart van de kerk was voor de aanvang van het onderzoek al gereed, zodat op de noordbeuk en de koorsluiting na al het muurwerk zich in gerenoveerde dan wel bepleisterde toestand bevond; boven de gewelven kon het oude muurwerk wel nog waargenomen worden. Verder moest het onderzoek eerder worden afgerond dan gepland, zodat het niet op de beoogde wijze kon worden voltooid.⁶ En tot slot maakte de toren geen deel uit van dit onderzoek, maar als wezenlijk onderdeel van het kerkgebouw is deze wel in de bouwgeschiedenis opgenomen.⁷

De Nieuwstad en haar kerk

Gescheiden door de Berkel ligt de Nieuwstad ten noorden van de oudste kern van Zutphen, de Oude Stad. De stichting van de Nieuwstad zal in de loop van de 13de eeuw hebben plaatsgevonden, want de oudst bekende vermelding stamt uit 1272.⁸ Deze stichting valt samen met een opvallend groot aantal stadsrechtverleningen aan Gelderse nederzettingen, dat met name vanaf het tweede kwart van de 13de eeuw een zeer hoge vlucht nam. Enkele voorbeelden zijn Arnhem (1233) en Doesburg (1237), die net als de meeste andere steden een stadsrecht ontvingen afgeleid van het Zutphense uit circa 1190. Hiervoor was Otto II, graaf van Gelre in de periode 1229-1271, verantwoordelijk.⁹ Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat ook de Nieuwstad onder zijn stimulans tot stand is gekomen, vooral met het oog op het gegeven dat de Nieuwstad aanvankelijk juridisch noch bestuurlijk tot de Oude Stad behoorde.¹⁰ Er was zodoende sprake van een zelfstandige Nieuwe Stad naast de Oude Stad - een unieke situatie die pas in 1312, toen de Nieuwstad en de Oude Stad werden samengevoegd onder één bestuur, ophield te bestaan.¹¹

Volgens diezelfde oorkonde uit 1272 blijkt er in dat jaar ook al een eigen parochiekerk in de Nieuwstad te zijn, de Onze-Lieve-Vrouwekerk.¹² Net zoals de oude Onze-Lieve-Vrouweparochie van Zutphen, die in de Sint-Walburgskerk haar parochiekerk had, was de Nieuwstadparochie waarschijnlijk afhankelijk van het kapittel van de Sint-Walburgs: de pastoorsfunctie lijkt tenminste enkele keren bekleed te zijn door één van de kapittelheren.¹³ Dit vormt een aanwijzing dat graaf Otto ook betrokken zal zijn geweest bij de stichting van de Nieuwstadkerk; de subsidie die hij in 1294/1295 schonk ten behoeve van de zielzorg in de Nieuwstadkerk bevestigt dit.¹⁴ Hij speelde namelijk een belangrijke politieke rol in het kapittel, omdat hij het presentatierecht van de proost en de kanunnik bezat,¹⁵ en zal er ongetwijfeld zorg voor gedragen hebben dat de nieuwe situatie ook het kapittel ten goede zou komen.

Zoals al door Ter Kuile is onderkend, lijken er in het huidige kerkgebouw nog bouwdeelen uit deze vroege periode te dagtekenen: de toren en de middenbeuk tot aan de koorsluiting. De

Afb. 1. Aangegeven zijn de bouwnaden in het muurwerk en de verschillende kappen met de dendrochronologische dateringen: A) de torenspits: na 1441 ± 6 jaar; B) de koorsluiting 1453/1454; C) oostelijke middenbeuk 1460 ± 5 en 1486 ± 5; D) oostelijke zuidbeuk 1472 ± 5; E) westelijke zuidbeuk 1482/1483 en 1483/1484; F) westelijke middenbeuk 1485/1486; G) oostelijke noordbeuk 1501-1510; H) westelijke noordbeuk 1528/1529.

twee meest oostelijke traveeën van de middenbeuk waren smaller dan de drie westelijke en de torenhal, en deze zullen daarom de koorruimte hebben gevormd. De huidige overwelling zou volgens hem al in die tijd zijn aangebracht. Vanwege de gelijkenis tussen de blindtraceringen in de toren en die in de nabijgelegen Broederkerk, wordt door hem deze fase terughoudend omstreeks 1300 of in het begin van de 14de eeuw gedateerd.¹⁶ Naar de nieuwste inzichten blijkt de situatie echter ingewikkelder te zijn geweest, maar dankzij verschillende bouwsporen is deze goed te reconstrueren.

Het eerste kerkgebouw

Boven de gewelven zijn meer bouwnaden zichtbaar in het muurwerk van de middenbeuk, dan Ter Kuile heeft weergegeven of waargenomen (afb. 1). Ongebruikelijk is de naad in de lengterichting van het muurwerk, waaruit blijkt dat er een klamp is gemetseld tegen ouder metselwerk. In de drie westelijke traveeën bevindt deze klamp zich tegen de binnenzijde, zodat aan de andere zijde het oorspronkelijke buitenmuurwerk nog zichtbaar is. De zorgvuldig gebakken rode bakste-

nen van het oudste werk zijn in een regelmatig Vlaams verband gemetseld - in elke laag om-en-om een kop en een strek - wat globaal wijst op een datering vóór 1325 (afb. 2).¹⁷ De ook door Ter Kuile waargenomen tufstenen geprofileerde waterlijst, markeert de oorspronkelijke dakvoet ongeveer één meter onder de huidige (afb. 3).¹⁸ In de twee oostelijke traveeën is het oudste metselwerk daarentegen juist aan de binnenzijde waarneembaar, dit vormde oorspronkelijk het interieur van de kerk. De vierde travee heeft de klamp aan de buitenzijde, waar het oorspronkelijke muurwerk bovenuit steekt. De vijfde, meest oostelijke travee heeft nog altijd de oorspronkelijke muurdikte. Op de overgang van de derde naar de vierde travee versmalt het oorspronkelijke kerkgebouw, precies zoals Ter Kuile had gesignaleerd (zie afb. 2).

Tussen de derde en vierde travee is een aanzet van een dwarsmuur behouden. Deze zal oorspronkelijk de triomfboog op de overgang van het schip naar het koor hebben gevormd. Vergelijkbare sporen markeren de koorsluiting: dankzij de haakse hoek kan geconcludeerd worden dat het koor rechtgesloten was.¹⁹ Ook tussen de eerste en tweede travee is zo'n aanzet behouden, die wijst op een boog of een dwarsmuur. Iets ten

Afb. 2. Het 13de-eeuwse muurwerk in Vlaams verband ter plaatse van de versmalling tussen schip en koor.

Afb. 3. Door het verwijderen van enig metselwerk naast de toren kwam de 13de-eeuwse tufstenen waterlijst in het zicht. Boven de gewelven zijn ook nog restanten hiervan behouden.

westen van deze aanzet is in de eerste travee aan beide zijden een naad in het langsmuurwerk waarneembaar. In diezelfde travee zijn tegen de oostzijde van de toren twee vergelijkbare naden in het langsmuurwerk zichtbaar (zie afb. 1).

De verklaring van die laatste bouwnaden wijst op een hele gebruikelijke werkwijze in de middeleeuwse kerkenbouw. De belangrijkste ruimte, daar waar de parochianen zich konden verzamelen voor het hoofdaltaar, werd als eerste gebouwd. In de Nieuwstad was het een bescheiden gebouw, slechts bestaande uit twee smallere koor- en twee bredere schiptraveeën. Opvallend is de bescheiden dikte van het muurwerk: dit maakt een overwelfing onwaarschijnlijk, meer voor de hand ligt een ziende kap of een houten plafond. Helaas zijn van deze constructies geen sporen teruggevonden, evenmin van steunberen.

Vervolgens, of misschien wel tegelijkertijd, werd ten westen van deze kerkruimte de bouw van de toren aangevat. Als zware bouwmasa was het verstandig die als zelfstandig bouwdeel op te zetten, zodat voorkomen werd dat het muurwerk van de kerkruimte ontwricht zou worden. In dezelfde periode zien we deze aanpak onder andere ook bij de nieuwe Sint-Stevenskerk in Nijmegen.²⁰ Als laatste campagne werd de

Afb. 4. Omdat het orgel tijdelijk verwijderd was, kon de oude 13de-eeuwse kerkruimte opnieuw beleefd worden: de vijf traveeën van de middenbeuk en de torenhal. Ter weerszijden was destijds geen arcade aanwezig, maar gesloten muurwerk met vensters.

Afb. 5. Op de oostelijke torenmuur is een aftekening van de 13de-eeuwse daklijn zichtbaar.

toren aan de kerkruijme verbonden door tussen beide bouw- delen muurwerk aan te brengen en de tijdelijke, mogelijk zelfs houten westgevel van de kerkruijme door te breken. De aldus ontstane ruimte vormt thans de eerste travee van de middenbeuk. Doordat de torenhal van oorsprong af volledig op de kerk is geopend, heeft de kerkruijme toch een behoorlijke lengte gekregen (afb. 4). Ook in de ongeveer gelijktijdig gebouwde Kampense parochiekerk, de Sint-Nicolaas- of Bovenkerk, stond de torenhal in directe verbinding met het schip (en de zijbeuken), evenals in de genoemde Sint-Stevenskerk.²¹ Op de oostelijke torenmuur tekent zich de oude daklijn nog altijd af (afb. 5).

Verder kan er weinig van deze fase vastgesteld worden. Zo zijn er geen aanwijzingen voor zijbeuken en afgezien van de genoemde waterlijst, is er vanwege de al genoemde restauratiewerkzaamheden geen andere detaillering van de kerk met zekerheid aan deze oudste fase te verbinden. Meer informatie daarentegen biedt de toren.

De toren

De eerste drie geledingen van de toren behoren bij deze oudste bouwphase van de Nieuwstadkerk en zijn zo goed als

ongewijzigd behouden (zie afb. 6). Evenals het oudste muurwerk in de kerk zijn de bakstenen muren in Vlaams verband gemetseld: dus vóór circa 1325. Steunberen ontbreken en de gevels zijn voorzien van blindnissen met maaswerk. De geledingen versmallen naar boven toe, gemarkeerd door (tufstenen) waterlijsten. Aan de zuidoostzijde bevindt zich een traporentje. De westingang met de ongebruikelijk vormgegeven tufstenen omlijsting, weliswaar volledig vernieuwd tijdens een restauratie in 1927-1928, lijkt ook oorspronkelijk te zijn.²²

In deze vormgeving sluit de toren zich nauw aan bij een kleine reeks vroeg-gotische torens, die in de latere 13de en vroege 14de eeuw bij verschillende kerken tot stand kwam. Met name de torens van de Sint-Plechelmuskerk te Oldenzaal, de Sint-Stevenskerk te Nijmegen, de Bovenkerk te Kampen en de Jacobikerk te Utrecht zijn hierin van belang, maar ook de westbouw van de Zutphense Sint-Walburgskerk werd in deze periode van een vierde geleding voorzien. Deze karakteristieke vormgeving heeft de groep gemeen met een aantal torens in het aangrenzende Westfalen.²³

Bijzondere aandacht verdient het verschillend maaswerk in de blindnissen. Net als het muurwerk is het blindmaaswerk in baksteen uitgevoerd en blijkt daarmee één van de oudste in

Afb. 6. Detail van de laat-13de-eeuwse onderbouw van de toren. De bakstenen traceringen vertonen overeenkomst met die in de Zutphense Broederenkerk, maar hebben een ongebruikelijke vormgeving met verticaal geplaatste bakstenen in de montants.

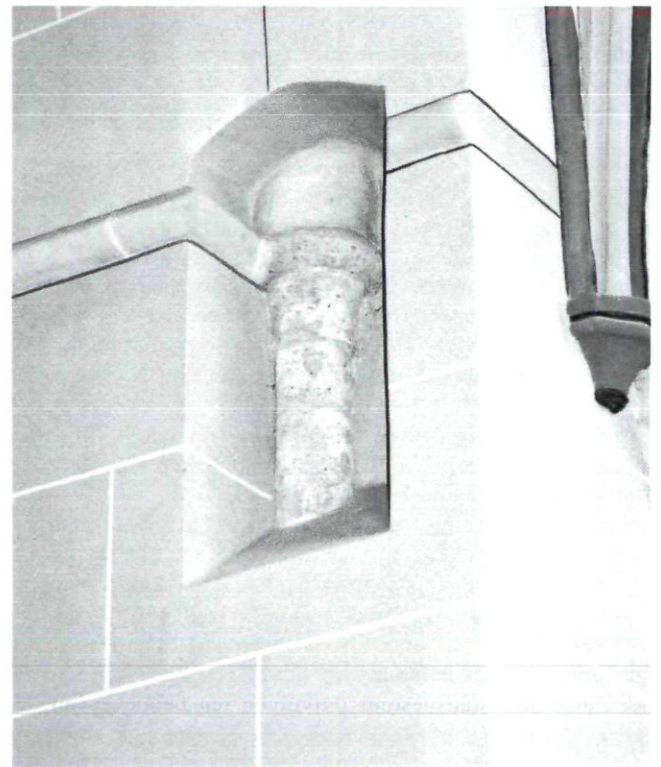
dit materiaal te zijn. Overigens is ook in de Broederenkerk baksteen in het maaswerk toegepast, echter gecombineerd met tufsteen.²⁴ Bijzonder is de constructie ervan in de Nieuwstadskerkstoren, want de montants zijn samengesteld uit afwisselend strekken en koppen die in een verticale positie zijn verwerkt (afb. 6). Omdat in de Broederenkerk wel de gebruikelijke liggende profielstenen zijn toegepast, lijkt de oplossing in de toren niet te wijzen op een ouder constructieprincipe, maar veeleer op een besparingsmaatregel.²⁵ Immers, het laten vervaardigen van speciale profielstenen in baksteen of natuursteen is een kostbaardere kwestie dan het benutten van op de bouwwerf voorhanden materiaal. Toch is het geen goedkope oplossing geworden, want de boogaanzetten zijn ook hier gemarkeerd door natuurstenen (tufstenen) en bakstenen kapiteeltjes, zoals in deze streken tot de vroege 14de eeuw gebruikelijk was.²⁶ Sterk verwant is verder de vormge-

ving van de vorktraceringen in beide gebouwen.

Hoewel er geen bouwberichten zijn en ook oorspronkelijke houtconstructies ontbreken, die dendrochronologisch gedateerd hadden kunnen worden, wijzen deze overeenkomsten erop dat de toren ongeveer in dezelfde tijd als de Broederenkerk tot stand zal zijn gekomen: omstreeks 1300. Waarschijnlijk is de kerkruinte iets ouder, wellicht is de bouw daarvan gestart na een stadsbrand die in 1284 is vastgelegd.²⁷ Deze brand had in ieder geval tot gevolg dat in de Oude Stad de huizen in steen werden gebouwd, terwijl dat in de Nieuwstad pas vanaf de brand van 1336 het geval was.²⁸ Het is dus voorlopig nog maar de vraag in hoeverre ook de Nieuwstad in 1284 getroffen was. Mogelijk werpt een bijzondere vondst meer licht op de vroegste datering.

Drie bijzondere vondsten

Tijdens de recente restauratie is in de zuidelijke arcade namelijk een tufstenen schalk aangetroffen, oversneden door een lijst met een amandelvormig profiel (afb. 7). Opvallend is dat deze elementen zich in het muurwerk van de pijler bevinden: dankzij een uitsparing in het muurwerk zijn ze thans zichtbaar. Hier bevindt zich ook de versmalling behorende bij de overgang van het oudste koor in het schip en de positie komt overeen met de voormalige binnenzijde van het muurwerk. De functie van dit bouwspoor is lastig te verklaren, omdat de context tijdens latere verbouwingen volledig is gewijzigd.

Afb. 7. Achter muurwerk werd tijdens de laatste restauratie deze tufstenen schalk teruggevonden in de zuidelijke arcade.

Waarschijnlijk was het een onderdeel van een decoratieschema in het interieur, samenhangend met de triomfboog die zich hier bevond. Die boog zou dan net als de gordelbogen in de Sint-Walburgskerk uit de bouwfase in de eerste helft van de 13de eeuw,²⁹ een brede, platte vorm hebben gehad, die begeleid werd door een (tufstenen) rondstaaf. Op regelmatige afstanden bevonden zich op deze staaf ringen met een amandelprofiel. Een en ander zou kunnen betekenen dat de kerkruimte toch al eerder in de 13de eeuw, bijvoorbeeld rond of kort na 1250, tot stand zou zijn gekomen.

Er zijn nog meer bewijzen voor een dergelijk verzorgd kerkinterieur in die vroege periode. In 1999 zijn namelijk tijdens een archeologisch onderzoek van drie huizen achter het koor vele resten gebrandschilderd glas te voorschijn gekomen. Waarschijnlijk zijn deze in 1572 door kerkmeester Johannes ter Kolcke onder het huis naast het zijne begraven, nadat de Staatse en Waalse troepen de stad hadden geplunderd. Tussen de resten bevinden zich verschillende fragmenten die volgens De Jongh grote overeenkomst vertonen met glas in Keulse kerken uit de tweede helft van de 13de eeuw en die daarom tot de oudste bouwfase van de Nieuwstadskerk moeten behoren.³⁰ Zo vormt ook deze vondst een dateringsgrond voor deze bouwfase - al met al bevestigt dit de eerder aangehaalde veronderstelling van Ter Kuile.

Lastiger te interpreteren is één afwijkende funderingsrest die in 1995 in de funderingen van de middenbeuk is aangetroffen. Deze bestaat uit een vleilaag van ijzeroer waarop baksteen in Vlaams verband is gemetseld, die in deze combinatie in de Zutphense context kenmerkend is voor ongeveer het tweede kwart van de 13de eeuw (circa 1225-1250).³¹ Ook omdat dit restant in geen enkel verband tot de overige funderingen van deze fase staat, moet het wel om een oudere, verder verdwenen constructie gaan. Vorm en functie zijn door het ontbreken van een verdere context echter niet nader vast te stellen.³²

Opnieuw de toren

Het lijkt er dus op dat de kerk omstreeks 1300 slechts bestond uit een kort schip, waarop aan de oostzijde een iets smaller koor en aan de westzijde een iets smallere toren aansloot. Of er lage en smalle zijbeuken aanwezig zijn geweest, met andere woorden: of de kerk een basilikale opzet had, kan momenteel niet nader bepaald worden. Het enige muurwerk thans nog aanwezig, waar sporen daarvan zichtbaar zouden kunnen zijn, bevindt zich in de pijlers en die waren ten tijde van ons onderzoek alweer van een afwerking voorzien. Van andere wijzigingen en aanpassingen ontbreekt eveneens ieder spoor, zodat er gedurende bijna anderhalve eeuw geen activiteiten lijken te hebben plaatsgevonden.

Die situatie verandert drastisch omstreeks 1439, toen de kerkmeesters van de Nieuwstadparochie 25 Rijnse guldens van het Zutphense stadsbestuur ontvingen ten behoeve van de toren.³³ In dat jaar moet het werk in volle gang zijn geweest, want in de torenspits is een onderdeel van de houtconstructie dendrochronologisch gedateerd op "na 1441 ± 6" - dit wil zeggen dat de boom is geveld na het jaar 1441, met een mar-

Afb. 8. De verhoging van de toren met twee geledingen en de hoge naaldspits vond omstreeks 1440 plaats.

ge van zes jaar (afb. 8). Ook twee klokken die nog altijd in de toren hangen zijn welsprekend in dit verband. De ene is een kleine slagklok uit 1446, die waarschijnlijk door Willem van Calcar is gegoten. De andere is de Sint-Bartholomeusklok, een luiddklok die volgens het randschrift in 1462 - en niet in 1442 zoals het randschrift vaak foutief is gelezen - is gegoten door Gobelinus Moer de Colonia te 's-Hertogenbosch.³⁴ Er mag dan ook vanuit worden gegaan dat rond 1440 het muurwerk voltooid was en slechts luttele jaren later (circa 1445) de naaldspits op de toren stond. Hiermee is ook de 'mythe' weerlegd, die stelde dat de toren in 1606 of 1607 door een ernstige brand zou zijn getroffen³⁵ - een melding die ook Ter Kuile al wantrouwde en die door Berends onwaarschijnlijk werd geacht: er zouden dan gehakte telmerken, een jonger type, aangebracht zijn in de houtconstructie in plaats van de door hem geconstateerde gesneden merken, een ouder type.³⁶

Zoals Ter Kuile opmerkt, werden er in die jaren behalve de naaldspits ook twee geledingen toegevoegd aan de 13de-eeuwse torenromp (zie afb. 8).³⁷ Het nieuwe muurwerk is

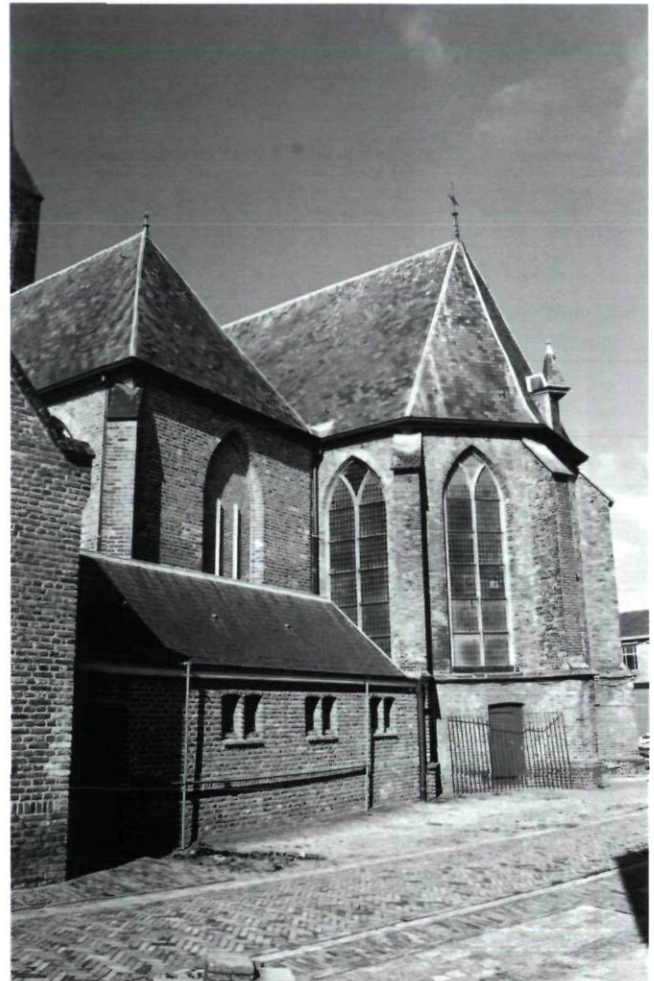
opgemetseld in staand verband - om en om een laag strekken en een laag koppen - jonger dan het Vlaams verband van de torenromp.³⁸ Opvallend is de onderscheiden hoogte: de eerste nieuwe geleding (de vierde) is minder rijzig dan de tweede nieuwe (de vijfde geleding). Verder bevinden zich in beide geledingen aan de vier zijden twee spitsboognissen met eenvoudige vorktraceringen; de vormgeving met uitsluitend eenvoudig geprofileerde koppen onderscheidt ze duidelijk van de oudere traceringen in de tweede en derde geleding. Er zijn geen steunberen toegevoegd, in tegenstelling tot de Sint-Walburgskerk waar dit wel gebeurde ten behoeve van de torenverhoging.³⁹ Bovendien zijn in beide geledingen galmgaten in de nissen uitgespaard, met als gevolg dat er thans drie klokkenverdiepingen lijken te zijn. Wellicht kan uit dit tegenstrijdige gegeven geconcludeerd worden dat de toren toch in twee fasen is verhoogd: eerst met de iets minder rijzige vierde geleding die dan de nieuwe klokkenverdieping zou vormen (omstreeks 1400?) en daarna pas met de rijzige vijfde (omstreeks 1440). Of was de vijfde geleding aanvankelijk helemaal niet gepland? Momenteel kan hierover nog geen definitief uitsluitsel worden gegeven.⁴⁰

De reden van deze torenverhoging lijkt op het eerste oog niet in het kerkgebouw zelf te liggen, want destijds was (vermoedelijk) de 13de-eeuwse kap nog op de middenbeuk aanwezig. En deze kap was volgens de aftekening op het torenmuurwerk ongeveer één meter lager dan de huidige, zodat de laat 13de-eeuwse klokkengeleding daar nog net bovenuit stak. Veeleer lijkt er een soort concurrentie met de Sint-Walburgskerk en de Zutphense oerparochie te zijn geweest, want ook daar werd in de eerste helft van de 15de eeuw de toren verhoogd. De vijfde geleding van die toren is dubbel hoog, met twee reeksen spitsboognissen boven elkaar: de onderste reeks zou al uit de vroege 15de eeuw dagtekenen en de geleding zou pas met de bovenste reeks zijn voltooid na een blikseminslag in 1446.⁴¹

De opvallend hoge spits staat niet op zich in en buiten de IJsselstreek. Ook de toren van de Grote Kerk in Doesburg wordt door een hoge naaldspits bekroond, die oorspronkelijk uit de 15de eeuw zal dagtekenen en na verwoesting tijdens de Tweede Wereldoorlog opnieuw gebouwd is.⁴² Een iets bescheidener voorbeeld bevindt zich op de toren van de laat-middeleeuwse kerk in Wijhe, dat eveneens in de 15de eeuw zal zijn gerealiseerd.⁴³ Ook het silhouet van de stad Kampen wordt bepaald door de indrukwekkende spits op de Bovenkerk uit vermoedelijk de 16de eeuw.⁴⁴ Dergelijke spitsen zullen kostbaar zijn geweest en moeten daarom worden beschouwd als uitdrukking van status.

De koorsluiting

Nog tijdens de verhoging van de toren werd een aanvang genomen met een volgend project, ditmaal aan de oostzijde van de kerk: tegen het oude 13de-eeuwse koor verrees een nieuwe (de huidige) vijfzijdige koorsluiting (afb. 9). Het eikenhout in de kapconstructie is dendrochronologisch gedateerd en het hout blijkt in het najaar van 1453 en in de winter

Afb. 9. De veelhoekige koorsluiting van de middenbeuk en de rechte sluiting aan de oostzijde van de zuidbeuk.

van 1453/1454 te zijn gekapt. Deze uitkomst sluit naadloos aan op het historische gegeven dat het Zutphense stadsbestuur in 1459 drie Rijnse guldens aan de kerkmeesters van de Nieuwstadsparochie schonk ter gelegenheid van de wijding van het nieuwe koor.⁴⁵ Beide projecten stonden aan het begin van een aanzienlijke vergroting en modernisering van het kerkgebouw in laat-gotische vormen.

De nieuwe koorsluiting werd gebouwd tegen de rechte sluiting van het 13de-eeuwse koor, die tijdens deze verbouwing grotendeels is verwijderd en vervangen door de huidige brede gordelboog. Boven de gewelven is enig metselwerk op deze boog behouden, zodat zich kennelijk hierop een nieuwe geveltop heeft bevonden die korte tijd later weer is weggebroken. Een dergelijke geveltop was zinvol, omdat het opgaande muurwerk van de koorsluiting ongeveer een meter hoger was dan het 13de-eeuwse muurwerk en anders de kap niet volledig op de oorspronkelijke topgevel zou hebben aangesloten. Een andere aanwijzing hiervoor is het feit dat één van de twee spanten net naast de brede gordelboog tussen de nieuwe koor-

sluiting en het oude koor staat, en op deze wijze als strijkspant tegen die nieuwe topgevel was opgesteld (zie afb. 1). Ook de flieringbalken op de dekbalken bevestigen de aanwezigheid van deze topgevel, vanwege een las (constructieve aansluiting) met de westelijk erop aansluitende kap.⁴⁶ Er zijn geen sporen van een tijdelijke houten scheidingswand. Op de specifieke constructie van de laat-middeleeuwse kappen wordt later ingegaan.

Het eerste vervolg: 1460-1480

Volgens Ter Kuile vond na de bouw van de koorsluiting de voltooiing van de kerk plaats door de bouw van de zijbeuken van west naar oost: de zuidelijke zijbeuk al in de tweede helft van de 15de eeuw, de noordelijke omstreeks 1500. De meest oostelijke travee zou als sluitstuk pas in de eerste helft van de 16de eeuw aan beide zijbeuken zijn toegevoegd.⁴⁷ Dankzij het bouwhistorisch en dendrochronologisch onderzoek is echter duidelijk geworden dat de uitbreiding van de kerk aanzienlijk meer stappen heeft gekend en ook een andere werkvolgorde. Het hout in de kapconstructie op de twee oostelijke traveeën van de middenbeuk, direct aansluitend op de nieuwe koorslui-

ting, heeft twee verschillende dendrochronologische dateringen opgeleverd. Het betreft drie spanten van elk twee op elkaar geplaatste jukken: de onderste jukken zijn gedateerd op 1486 ± 5 (het interval 1481-1491) en de bovenste op 1460 ± 5 (1455-1465). Dit verrassende resultaat duidt erop dat er twee wijzigingen moeten hebben plaatsgevonden. De eerste, rond 1460, sluit nauw aan op de datering van de koorsluiting (1453/1454). Zoals gezegd was zowel het muurwerk als de kap van de koorsluiting ongeveer een meter hoger en het lijkt er op dat al kort na de voltooiing van de koorsluiting het oude koor aan de nieuwe situatie is aangepast. Daarbij kan de topgevel op de gordelboog van de koorsluiting, zoals hiervoor beschreven, alweer zijn verwijderd. Een nauwkeurige reconstructie van deze situatie is door de latere wijziging niet meer mogelijk. De tweede datering sluit nauw aan op een bouw fase in de zuidbeuk die later aan bod komt.

De kapconstructie op de twee oostelijke traveeën van de zuidbeuk is gedateerd op 1472 ± 5 (het interval 1467-1477). In tegenstelling tot de aangehaalde veronderstelling van Ter Kuile blijken deze traveeën het oudste deel van de zuidbeuk te zijn.⁴⁸ Opvallend is echter het verschil in vormgeving van die twee traveeën. Mede dankzij een bouwnaad in de zuidgevel is

Afb. 10. In de binnenmuur van de meest oostelijke travee in de noordbeuk zijn tijdens de laatste restauratie deze bouwsporen van lage gewelven aan het licht gekomen.

te herleiden dat beide tot een eigen bouwcampagne behoren. De oostelijke kenmerkt zich door een grote rijzigheid en een hoog opgaand gewelf. Hier ontbreekt ook de klamp tegen de buitenzijde van het 13de-eeuwse muurwerk, die de volgende travee als verzwaring van het muurwerk wel heeft. Bovendien heeft die aansluitende travee een eenvoudiger vormgeving, die identiek is aan de drie westelijke traveeën van de zuidbeuk, maar daarvan gescheiden blijkt door een bouwnaad. Het ligt voor de hand dat de afwijkende oostelijke travee de oudste is, die waarschijnlijk al kort na de koorsluiting tot stand is gekomen: de oostgevel staat namelijk koud tegen de minimale steunbeer van de koorsluiting. Het kan een kapel zijn geweest die op het oude koor aansloot, maar wellicht ook op een oudere zuiderzijbeuk. Zo'n oudere zijbeuk, waarvan helaas verder geen enkel spoor is waargenomen, zou een dergelijke fasering uitstekend verklaren. De eerste aanzet van de nieuwe zuidbeuk, rond 1472 voltooid, vormde kennelijk ook de aanleiding om de kap op de oudere oostelijke travee te vervangen.

Aan de andere zijde vormde de oostelijke travee van de noordbeuk eveneens aanvankelijk een zelfstandig bouwdeel, zoals blijkt uit een bouwnaad in de noordgevel. De brede gordelboog bevat boven de gewelven nog altijd muurwerk van de aansluitende westgevel. Omdat er geen bijbehorende kapconstructie is behouden, kan deze travee niet op dendrochronologische gronden worden gedateerd. Het feit dat hier evenmin een klamp tegen het 13de-eeuwse muurwerk van het oude koor is aangebracht, wijst op enige gelijktijdigheid. Toch zag deze travee er geheel anders uit. Bouwsporen in de buitengevels tonen in het interieur de inkassingen van twee laag geplaatste gewelven aan, waarvan de aanzetten ongeveer op grondniveau moeten hebben gezeten (afb. 10). Deze inkassingen verschillen nauwelijks qua hoogte, zodat de gewelven niet gelijktijdig kunnen zijn geweest: ofwel is voor het gerealiseerde gewelf uiteindelijk geen gebruik gemaakt van de uitgespaarde inkassing en een nieuwe ingehakt, ofwel is een eerste gewelf vervangen door een iets hoger gelegen tweede. Ook is mogelijk dat een grote inkassing simpelweg na het aanbrengen van het gewelf is dichtgemetseld tot aan de onderzijde van het gewelf - iets dergelijks lijkt zich af te tekenen bij het huidige hoge gewelf. Dit lage gewelf is later weer verwijderd, mogelijk al bij de verdere bouw van de noordbeuk.

Naar de functie van deze travee is het slechts raden. Mogelijk bevond zich in de ruimte onder het lage gewelf de (nieuwe) sacristie en daarboven een kapel, een librije of een schatkamer.

De voltooiing van de zuidbeuk omstreeks 1480-1490

Omstreeks 1472 was de eerste bouwcampagne van de bouw van de (nieuwe) zuidbeuk gereed. Het resterende deel, de drie westelijke traveeën, werd in één keer voltooid: het hout van de kapconstructie blijkt gekapt in de periode najaar/winter 1482/1483 en najaar/winter 1483/1484. Evenals de twee aansluitende oosttraveeën heeft ook deze kap de oorspronkelijke

gestapelde dekbalkjukken en flieringbalken behouden, evenals een groot deel van de gemerkte sporenparen.

De gelijkenis van de drie nieuwe traveeën met de al eerder gerealiseerde vierde travee is opvallend. Gezien deze overeenkomst behoren ze alle vier tot één bouwfase, die de zuidzijde van de kerk het karakter van een tweebeukige hallenkerk heeft gegeven. Het oude 13de-eeuwse muurwerk werd daarbij deels verwijderd, waarna nieuwe spitsbogen van de arcade werden ingebracht (zie afb. 4). Hiermee werd de verbinding met de bestaande kerkruijme tot stand gebracht, zoals ook het geval was in de twee oudere oostelijke traveeën.

Maar ook de middenbeuk behoefde hierdoor een aanpassing. In combinatie met de nieuwe arcade werd zowel aan de zuid- als de noordzijde binnenwerks een klamp als verzwaring aangebracht, tegelijk met een verhoging van het muurwerk van ongeveer een meter. Hierdoor was de 13de-eeuwse ruimte van het schip versmald tot dezelfde breedte als het 13de-eeuwse oude koor. De oude gordelbogen moesten dientengevolge worden vervangen door de huidige, waarop de eveneens nieuw aangebrachte overwelling aansluit. De conclusie van Ter Kuile dat de huidige overwelling al uit de oudste bouw-fase zou moeten stammen omdat de traptoren naast de toren uitkomt in de gewelfkolk, blijkt zodoende niet correct. Ook de al door hem waargenomen verschillen tussen de drie westelijke en de twee oostelijke gewelven - de laatste zijn iets lager en hebben een uitstekende boogrug van de ribben - wijzen daarop.⁴⁹ Immers, uit dezelfde tijd zouden ze ook dezelfde vorm hebben. Het ligt hierom zelfs voor de hand, als ver-fijning van de nieuwe bouwgeschiedenis, dat de twee oostelijke traveeën al eerder een overwelling hebben gekregen, waarschijnlijk omstreeks 1460-1470, dan de drie westelijke. De gewelven op de vier westelijke traveeën van de zuidbeuk stammen eveneens uit de periode omstreeks 1485 en hebben in plaats van ribvormige gordelbogen brede bogen tussen de gewelfvakken.

Op deze drie westelijke traveeën werd een nieuwe kapconstructie geplaatst bestaande uit twee gestapelde dekbalkjukken, die gedateerd zijn op najaar/winter 1485/1486. Dat is slechts luttele jaren na die op de aanpalende zuidbeuk. Verder werd de kap op de aansluitende twee oostelijke traveeën van de middenbeuk aangepast, gezien de al aangehaalde dendrochronologische dateringen 1486 ± 5. De reden van deze tweede aanpassing, na de eerste van omstreeks 1460, is voorals-nog niet duidelijk. In de huidige vorm, zoals die omstreeks 1486 is gerealiseerd, onderscheidt deze kap zich van de ongeveer gelijktijdige westelijke kap door het extra langsverband dat op de dekbalken is gemonteerd. Omdat dit langsverband, een soort hanebalkfliering gemonteerd op de dekbalken, gekoppeld is met de tweede jukken uit omstreeks 1460, zullen deze jukken omstreeks 1486 zijn hergebruikt.

De twee bouwfases van de noordbeuk

Na de voltooiing van de zuidbeuk had de Nieuwstadskerk het karakter van een tweebeukige hallenkerk, met aan de noordzijde een aansluitende, even hoge "sacristietravee" (waarmee

hier gemakshalve de meest oostelijke travee van de noordbeuk wordt aangeduid). Opvallend is wel dat de zuidbeuk aanzienlijk smaller is dan de middenbeuk, waar in een hallenkerk de beuken meestal een gelijke hoogte en breedte hebben. Ongebruikelijk is het echter evenmin, zoals de Grote Kerk van Steenwijk aantoonde: daar is de noordbeuk (midden 15de eeuw) zelfs bijzonder smal en de zuidbeuk oorspronkelijk ook.⁵⁰ De uitbreiding van de noordbeuk in de Nieuwstadkerk daarentegen is maar weinig smaller dan de middenbeuk en volgt daarmee de grootte van de sacristietravee.

Evenals aan de zuidzijde zijn er geen aanwijzingen aangetroffen van een oudere zijbeuk, omdat de restauratie van de pijlers waarop eventuele sporen daarvan zichtbaar zouden zijn geweest, al volledig was voltooid. De gefaseerde uitvoering kan er echter wel degelijk op wijzen dat er ook een voorganger is geweest aan de noordzijde: in dat geval sloot de sacristietravee aanvankelijk aan op die oudere zijbeuk.

De nieuwe noordbeuk werd in twee ongeveer gelijkwaardige en gelijkvormige porties aan de kerk toegevoegd. Beide bestaan uit twee traveeën, zoals blijkt uit de bouwnaad in de

noordgevel en de positie van de aansluiting tussen de twee aansluitende kapconstructies. De oostelijke kap bedekt overigens de drie oostelijke traveeën, dus inclusief de oudere sacristietravee. Dendrochronologisch is de veldatum van het hout in die kap vastgesteld op de periode 1501-1510: er mag daarom vanuit worden gegaan dat de twee oostelijke traveeën van de nieuwbouw omstreeks 1510 waren voltooid. Uit een aftekening in de noordgevel valt af te leiden dat er een westelijke dwarsmuur is geweest ter afsluiting van dit deel. In de kap zijn sporen van een houten scheidingswand zichtbaar. In de gevels zijn metseltekens verwerkt in een ruitvormig patroon (afb. 11). Of de sacristietravee al op dit moment verbonden werd met de nieuwe noordbeuk, dat wil zeggen dat de westgevel en het lage gewelf werden gesloopt, is niet duidelijk. Dat kan ook plaats hebben gevonden ten tijde van de voltooiing van de beuk: omstreeks 1530 waren de twee westelijke traveeën van de noordbeuk gereed. Het hout in de dat deel van de kap is namelijk geveld in het najaar of de winter van 1528/1529. Waarschijnlijk zijn de gewelven in één keer na de volledige voltooiing van deze beuk geslagen.

Uit de hierboven aangehaalde glasvondst blijkt de kerk vanaf het midden van de 15de eeuw een rijke uitmonstering te hebben gehad. Enerzijds waren de oudere gebrandschilderde ramen uit omstreeks 1300 (deels) hergebruikt,⁵¹ anderzijds waren nieuwe ramen vervaardigd, waarvan een aantal fragmenten resten van familiewapens vertonen. Hieruit komt naar voren dat de kerk begunstigd werd door de belangrijke families woonachtig binnen en buiten de stad, zoals Schimmelpenninck, Van Keppel, Van der Capellen en anderen. Hoe sterk een dergelijke band kon zijn, bewijst de familie Van Keppel, die vóór 1408 het vrouwenklooster Isendoorn stichtte, dat vlakbij de Nieuwstadkerk stond.⁵²

De laat-middeleeuwse kapconstructies en spits

Al met al blijken de drie parallelle kappen op het kerkgebouw te bestaan uit zeven gekoppelde constructies, corresponderend met even zo vele bouwcampagnes, die in een periode van vijftien jaar zijn aangebracht: tussen 1453/1454 en 1528/1529 (zie afb. 1). De constructies zijn desondanks bijna identiek en nog grotendeels authentiek.⁵³ Alle eikenhouten spanten hebben een voor deze periode gebruikelijke opzet: ze bestaan uit twee op elkaar geplaatste dekbalkjucken, voorzien van rechte jukbenen en korbels ten behoeve van een verstijving van het dwarsverband. De flieringbalken die op de uiteinden van beide dekbalken liggen, zijn met windverbanden aan de jukbenen bevestigd om ook een verstijving in de lengterichting te bewerkstelligen. Veel van deze onderdelen zijn door middel van pen-en-gatverbindingen, gezeurd met toegenagels, gemonteerd, enkele met nagels gespijkerd. Op de flieringbalken liggen de sporengespanten, onder de nok met een haanhout gekoppeld. Aan de onderzijde zijn de sporen op een muurplaat gemonteerd, een tweede muurplaat is met een blokkeel aan die andere muurplaat verbonden en op deze voorplaat steunen op korte standzootjes de sporengespanten.

Bijzondere constructies bevinden zich aan de oostzijde van de

Afb. 11. Metseltekens in de vierde travee van de noordbeuk.

Afb. 12. De kapconstructie in de koorsluiting.

drie beuken, waar de middenbeuk een veelhoekige sluiting heeft en de noord- en zuidbeuk elk een rechte (zie afb. 9). De veelhoekige koorsluiting bestaat uit twee halve gestapelde spanten, die in een hoek door middel van pen-en-gatverbindingen zijn verbonden met het eerste volledige spant (afb. 12). In de noord- en zuidbeuk is een vergelijkbare opzet aanwezig, hier zijn vanwege de rechte sluiting de twee halve spanten echter haaks op het eerste volledige spant geplaatst (afb. 13). Deze oplossing in de beide beuken duidt erop dat er van meet af aan een dakschilden zijn geweest aan de oostzijde, en geen topgevels zoals aan de westzijde.

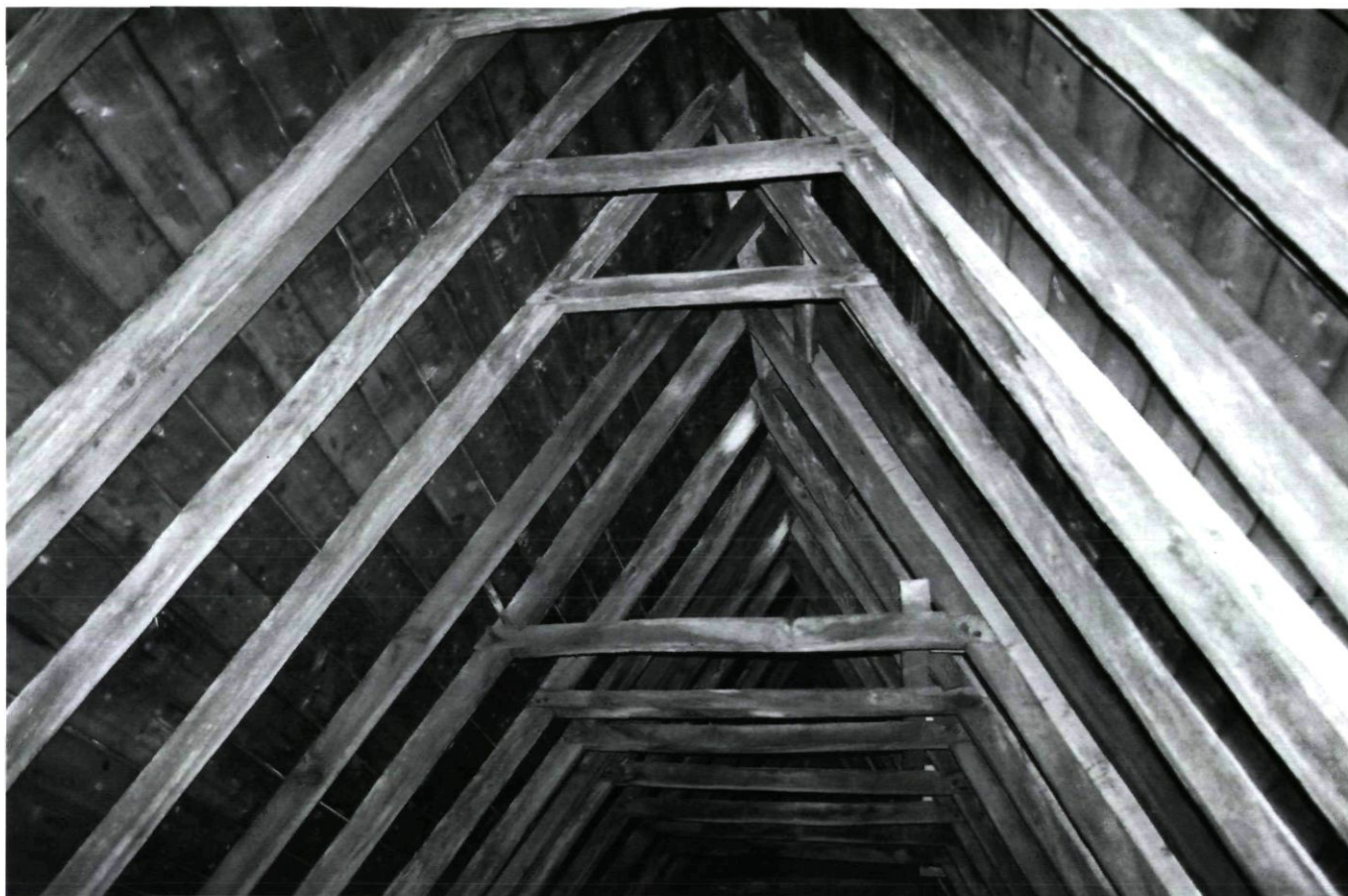
Alle onderdelen zijn voorzien van gesneden telmerken (zie afb. 1). Dergelijke merken waren noodzakelijk omdat de onderdelen van een spant op de grond werden vervaardigd, hetzij naast de kerk in de bouwloods, hetzij elders in een timmermanswerkplaats. Elke verbinding in deze constructies is uniek en de onderdelen passen daarom slechts op één manier in elkaar. Dankzij de merken konden deze onderdelen na transport en ophijsen op de juiste manier worden gemonteerd.⁵⁴ In de beide kappen van de noordbeuk, de westelijke

Afb. 13. De kapconstructie aan de oostzijde van de zuidbeuk.

van de middenbeuk en de beide van de zuidbeuk wordt het merk op het derde juk als volgt gesneden: /// en // < , terwijl de oostelijke van de zuidbeuk het gesneden merk /// en <<< draagt. De koorsluiting heeft een afwijkend systeem met ondiep gesneden merken: aan de zuidzijde met / (1) en // (2) en aan de noordzijde † (1) en ≠ (2) - te omschrijven als een streep met respectievelijk één of twee dwarsstrepen. De halve spanten zijn voorzien van > (1) en /// (3); voor deze onlogische nummering is vooralsnog geen verklaring te geven. In de aansluitende kap op de twee oostelijke traveeën van de middenbeuk zijn ze nauwelijks leesbaar, zo ondiep zijn ze gesneden: het lijkt erop dat hetzelfde type voorkomt als in de koorsluiting.

Twee zaken vallen nog bijzonder op. De haanhouten in de koorsluiting en in de aansluitende kap op de middenbeuk bevinden zich op dezelfde hoogte, terwijl die in het westelijke deel duidelijk lager zijn gepositioneerd (afb. 14). Verder hebben de oostelijke kappen op de middenbeuk en de zuidbeuk een aantal spanten dat de travee-indeling volgt, terwijl in de overige kappen ongeveer twee keer zoveel spanten als travee-

Afb. 14. De haanhouten in de kap op de middenbeuk bevinden zich in het westelijke deel lager dan in het oostelijke.

en aangebracht zijn. Daar staan de spanten zowel boven de gordelbogen als boven de sluitstenen.

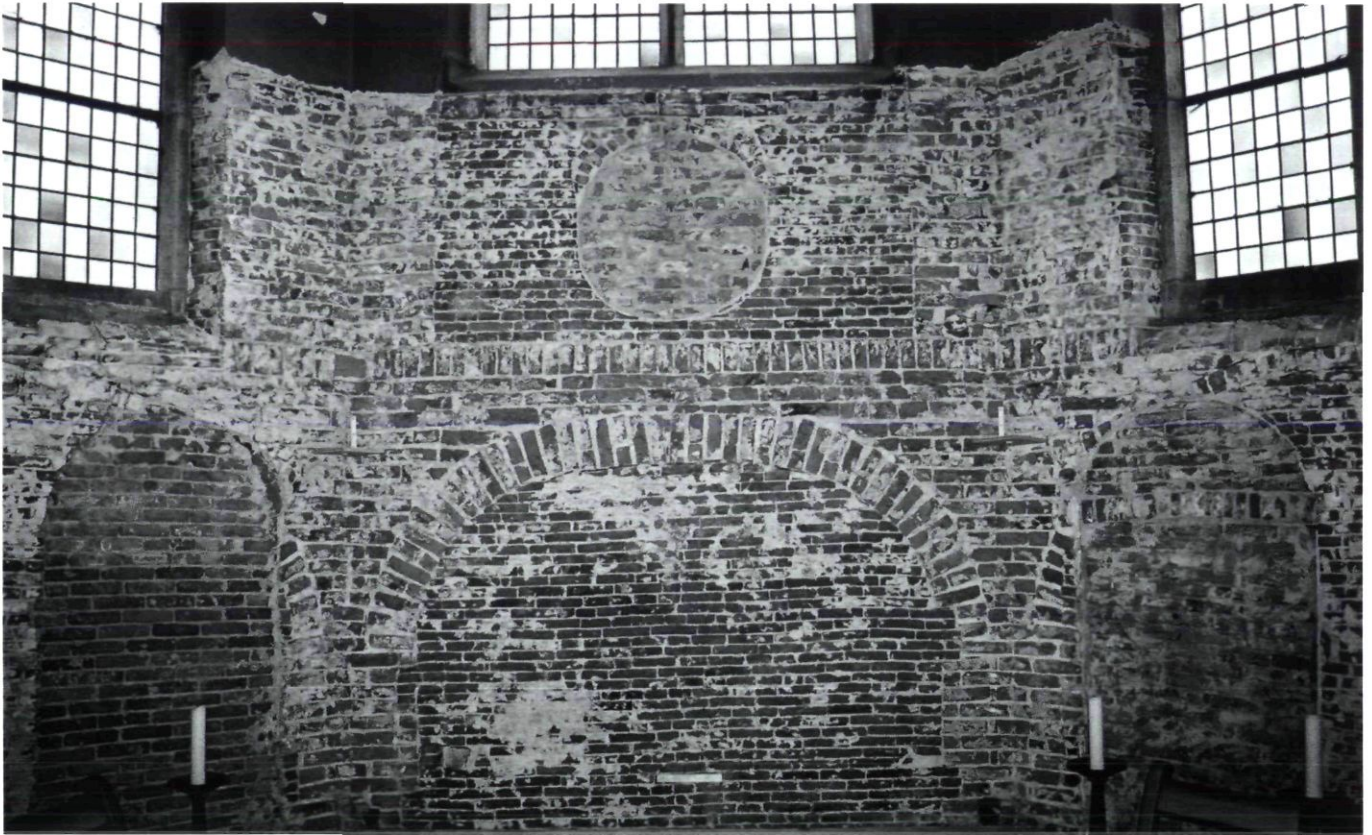
Tenslotte de enorme spits op de toren (zie afb. 8).⁵⁵ De eikenhouten constructie bestaat zoals gebruikelijk uit een over de volledige hoogte opgaande koningsstijl, die uit drie stukken is samengesteld. Deze is geplaatst op een kruis van balken die op de middenassen van de vier gevels zijn gelegd: hierdoor zijn de zijanten van de koningsstijl evenwijdig aan torengevels en niet haaks daarop georiënteerd, zoals meestal het geval is. Op regelmatige afstanden zijn op de stijl manchetten bevestigd, waarop de telkens acht halve dekbalkjukken aansluiten - bovenin, onder het koepeltje, zijn het echter tussenbalkjukken. Op de dekbalken liggen de flieringbalken die de sporen dragen.⁵⁶ De constructiewijze heeft dus grote overeenkomst met die in de koorsluiting. Op de verschillende onderdelen zijn gesneden telmerken aangebracht, tellend van 1 tot 12, die de datering na 1441 ± 6 ondersteunen. Het systeem bestaat net als in de meeste delen van de kappen uit: getal 1 tot 4 als / tot ////, 5-9 als □ tot □\\\\, 10-12 als X tot X//. Het vijftal wordt aangeduid met een streepje waarop een half dwarsstreepje aansluit, het tiental met twee kruisende streepjes. De lantaarn bovenop de spits is overigens pas in 1626 toegevoegd, bleek in 1913 bouwvallig en werd daarom

gesloopt, en is in 1918-1919 herbouwd.⁵⁷

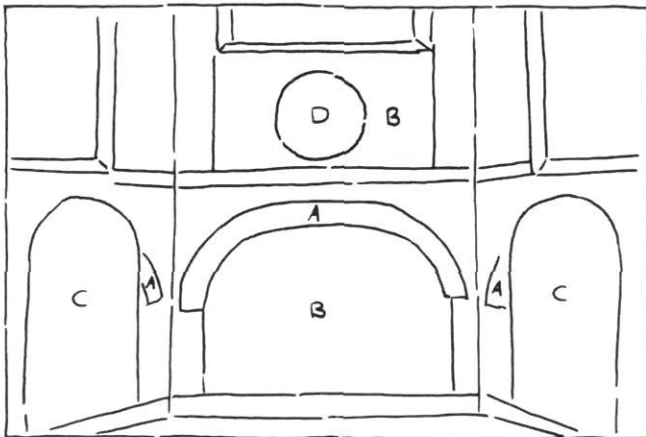
Herstel en restauraties

Omstreeks 1530 had de kerk grotendeels de huidige toestand bereikt. Een aantal bouwsporen duidt er echter op dat er ook nadien nog aanpassingen hebben plaatsgevonden. De geschiedenis van het kerkgebouw na de Reformatie (1591)⁵⁸ is nog niet uitputtend onderzocht en het koppelen van die bouwsporen aan historisch bekende gegevens is daarom vooralsnog lastig. Wel is duidelijk dat er geen uitbreidingen noch belangrijke wijzigingen hebben plaatsgevonden tot begin 19de eeuw. Hoewel al in 1591 aan de Calvinisten toegewezen, blijkt er ruim vijftig jaar door hen geen gebruik van gemaakt te zijn. Nadat de kerk pas in 1646 geschikt was gemaakt voor de protestantse eredienst, vond alweer in 1794 de laatste dienst plaats. Vanaf 1621 blijkt er sprake te zijn van reparaties, die voornamelijk de toren betreffen en later ook de kerkdaken. Omstreeks 1755 is na een overstroming de vloer een halve meter verhoogd. Hoewel het stadsbestuur het graag anders had gezien, draaide zij toch telkens weer op voor de kosten van deze werkzaamheden.

Vanaf 1794 had het gebouw een militaire functie, zoals moge-

Afb. 15. Interieur van de oostelijke koorluitingszijde. A) Boogrug van de oorspronkelijke, laat-middeleeuwse spaarnis. B) Dichtmetseling in vermoedelijk de vroegere 19de eeuw, zowel van de spaarnissen als van een deel van de vensteropening. C) Ingehakte doorgangen in de latere 19de eeuw. D) Rondboogvenster ingehakt in de latere 19de eeuw, vermoedelijk samenhangend met een nieuw altaar. De dichtmetseling kan in de late 19de of vroegere 20ste eeuw hebben plaatsgevonden.

lijk ook tussen 1591 en 1646: magazijn voor fourage, militair hospitaal, munitie-opslagplaats, garnizoensbakkerij. In 1809 of 1810 zou er ook nog een brand hebben gewoed,⁵⁹ waarvan geen sporen zijn teruggevonden.

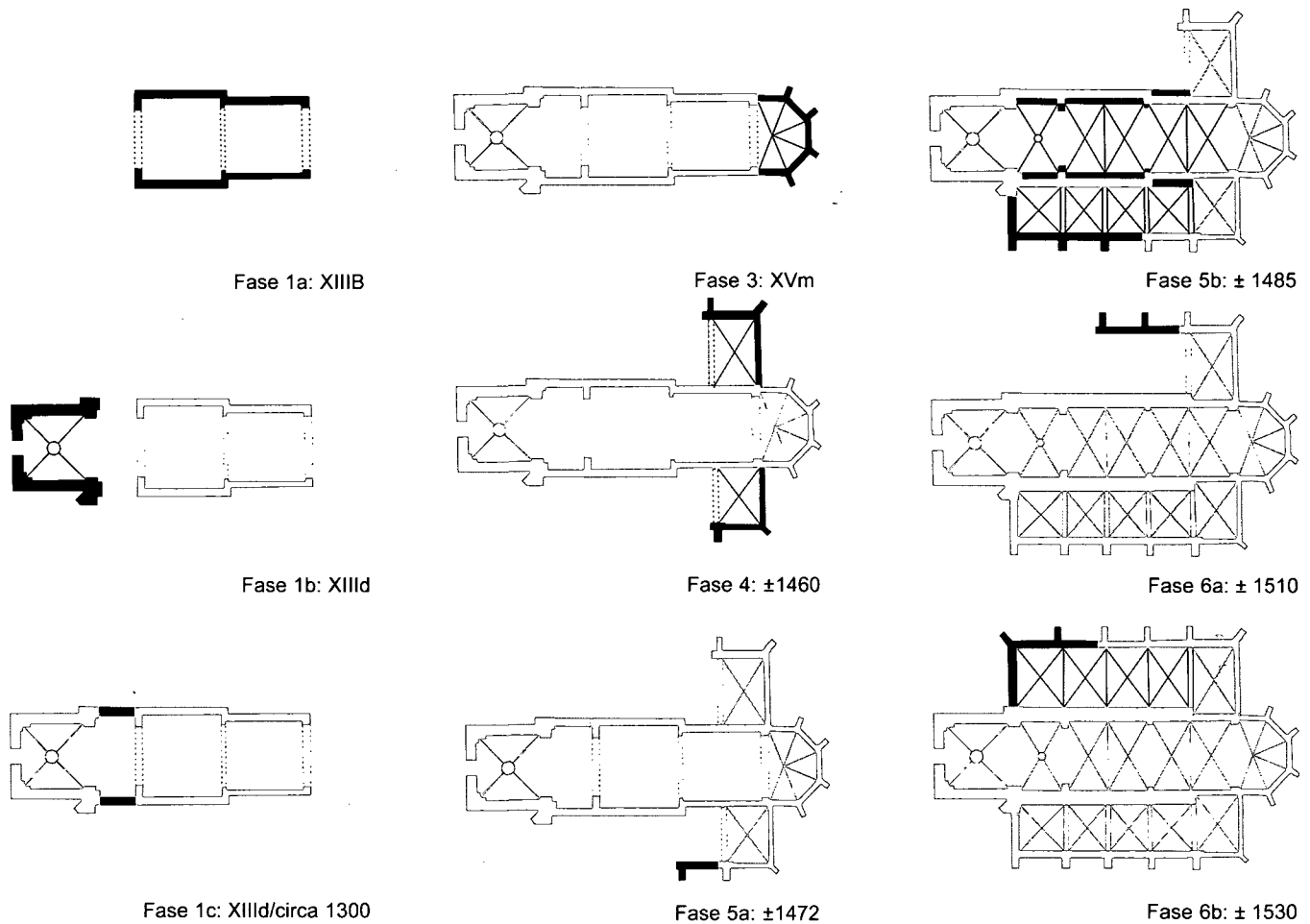
In 1809 werd de kerk toegewezen aan de katholieken in Zutphen. Pas in 1815 vond een restauratie plaats en 1816 werd de middeleeuwse Onze-Lieve-Vrouwe kerk opnieuw gewijd,

maar ditmaal aan een andere patroonheilige, namelijk Sint Johannes de Doper.⁶⁰ De wijzigingen die in de koorluiting aan het licht zijn gekomen (afb. 15), zullen (groten)deels samen hebben gehangen met deze nieuwe functie.

Een opvallende maatregel die in 1832 werd doorgevoerd was

Afb. 16. Wijziging van een vensterkop in de koorluiting ten behoeve van het aanbrengen van de nieuwe tufstenen traceringen in de vroege 20ste eeuw.

Nieuwstadkerk Zutphen. Bouwplan met datering (tek. BAAC bv)

het sterk afschuiven van de hoeken van de twee oostelijke pijlers. Dit had tot doel om het zicht op het altaar te verbeteren. Hoewel het ook in de bedoeling lag om de overige pijlers op deze wijze te behandelen, heeft het nog ruim een eeuw geduurd voordat dat werd uitgevoerd.⁶¹ De pijlers kregen daardoor een onregelmatige achthoekige vorm. Tijdens de jongste restauratie zijn deze ingrepen weer ongedaan gemaakt door het aan metselen van de hoeken.

Een belangrijke periode waren de jaren 1927 tot 1929, toen onder architect W. te Riele uit Deventer een restauratie werd uitgevoerd. Zo is hij onder meer verantwoordelijk voor het tot stand komen van de huidige sacristie en van het portaal (thans kapel) tegen de zuidbeuk. Al eerder, in 1911, had hij de enkele jaren geleden alweer gesloopte doopkapel tegen de noordbeuk gebouwd. De tufstenen traceringen in de vensters kunnen al in deze periode, rond 1911 zijn aangebracht, tegelijk met een nieuwe beglazing⁶² - of pas tijdens de restauratie zo'n vijftien jaar later. De vensteropeningen zijn daartoe gewijzigd (afb. 16). De herstellingen die in de kap waarneembaar zijn zullen ook

hoofdzakelijk tijdens deze restauratie zijn doorgevoerd.

Sinds 1980 is de kerk bijna continu in restauratie. Aanvankelijk onder leiding van architect D. Wijma uit Velp, thans onder verantwoordelijkheid van architect P.D. van Vliet uit Loosdrecht. Zeker de laatste jaren ondergaat het gebouw een ware metamorfose. In het interieur is in plaats van de lichtgrijze verf uit 1956, die door roetaanslag tot een donkergrauwe afwerking was verworpen en die was aangebracht op een neogotische beschildering uit de late 19de en vroege 20ste eeuw, een heldere neo-middeleeuwse kleurstelling aangebracht. Aan het exterieur is deze tendens om de middeleeuwse oorsprong van het gebouw te benadrukken eveneens waarneembaar. De kapconstructies en het muurwerk boven de gewelven blijven als wezenlijke informatiedragers ongeschonden behouden.

Noten

1. Een recente overzichtspublicatie over de Sint-Walburgskerk is: M. Groothedde, G.E. Hartman e.a. (red), *De Sint-Walburgskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999. Van ouder datum is de beschrijving van E.H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutphen*, (De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving, deel IV, tweede stuk), 's-Gravenhage 1958, 214-240.
2. Na een onderzoek naar de bedelordekloosters in de Lage Landen zijn van de hand van Thomas Coomans twee overzichtspublicaties verschenen, waarin ook de Zutphense Broederkerk aan bod komt: 'L' Architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas', *Revue Belge d'Archéologie et d'histoire d'Art / Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis*, deel LXX, Bruxelles / Brussel 2001; en: 'De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland', in: *Bulletin KNOB*, 101 (2002), 173-200.
3. Ter Kuile 1958, 248-255. Zie ook: E.H. Ter Kuile, *De drie oude kerken van Zutphen*, Maastricht 1942, met name 47-54. Zeer recent is naar aanleiding van het afsluiten van de restauratie in mei 2004 een nieuwe monografie verschenen: Josephine Woldring, *Geëerd, gedoogd, verloren en herwonnen. Geschiedenis van de Nieuwstadskerk in Zutphen*, Zutphen 2004.
4. G. Berends, *Zutphen, Nieuwstadskerk, documentatierapport*, (typoscript), Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 31-12-1982.
5. Het bouwhistorisch onderzoek is in de periode juni 2002 tot januari 2003 verricht door drs. K. Emmens en M.L.J. Bimmel van BAAC bv te 's-Hertogenbosch, geassisteerd door G.A. Oldenmenger en S.R. Masselink, in opdracht van het kerkbestuur van de St.-Jansparochie te Zutphen, met een nauwe betrokkenheid van de Gemeente Zutphen. Onze dank gaat uit naar het kerkbestuur, dat ons vrijelijk toegang tot de kerk en haar kappen heeft verschaft. Ook de restauratie-architect P.D. van Vliet uit Loosdrecht en aannemer Hoffman uit Beltrum zijn wij erkentelijk voor de welwillende medewerking. De houtmonsters zijn genomen door prof. dr. ing. D.J. de Vries, coördinator bouwhistorisch onderzoek RDMZ te Zeist, en gedateerd door RING, Nederlands Centrum voor Dendrochronologie, te Amersfoort. Dit geldt voor alle dendrochronologische dateringen in dit artikel. In 2001 heeft een eerste bemonstering plaatsgevonden, in 2003 op verzoek van auteur een tweede, om te pogen ontbrekende dateringen alsnog helder te krijgen.
6. Deze beslissing is buiten het toedoen van BAAC bv door het kerkbestuur genomen.
7. Met dank aan stadsarcheoloog Michel Groothedde en gemeentelijk bouwhistoricus Jeroen Krijnen voor hun stimulerende medewerking en de heer Achim Schreurs.
8. Ter Kuile 1958, 190.
9. Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland: Gelderland*, Zeist / Zwolle 2000, 12.
10. Ter Kuile 1958, 190. Woldring 2004, 12-13
11. Ter Kuile 1958, 190. Stenvert 2000, 353. Woldring 2004, 14.
12. Ter Kuile 1958, 248.
13. Woldring 2004, 99-101.
14. Woldring 2004, 15.
15. M.R. Hermans, 'Het kapittel van Sint Walburgis', in: Groothedde 1999, 109-131 - hier 119.
16. Ter Kuile 1958, 253-254.
17. G. Berends, 'Baksteen in Nederland in de middeleeuwen', *Restauratievademecum Rvblad Baksteen* 02 (1989), 3. Zie ook E.J. Haslinghuis & H. Janse, *Bouwkundige termen*, Leiden 1997: 314-316, lemma metselverband.
18. Ter Kuile 1958, 253.
19. Er zijn geen grondsporen aangetroffen van een lagere absis die mogelijk op deze koormuur kan hebben aangesloten (vriendelijke mededeling van Michel Groothedde).
20. Mijn visie op de bouw van de Sint-Stevenskerk wijkt daarin af van de analyse van Van Agt (J.J.F.W. van Agt, 'De metamorfosen van de Stevenskerk', in: *De Stevenskerk. Historische bijdragen bij de gelegenheid van de voltooiing der restauratie*, Nijmegen september 1969, Nijmegen 1969, 58-81, met name 59-66. J.F. van Agt, 'De Sint-Stevenskerk van Nijmegen in de veertiende eeuw tot kruiskerk vergroot', in: *Numaga*, 1971: 215-219, met name 215.) In zijn visie is er eerst een basilicale kerk zonder lichtbeuk gebouwd, die omstreeks 1308 met een lichtbeuk werd voltooid. Mijns inziens werd er eerst een bruikbare kerkruimte inclusief lichtbeuk gebouwd, waaraan later een toren werd verbonden. Die toren zal omstreeks 1308 zijn voltooid. Ik hoop in een andere publicatie hierop nader in te gaan.
21. L. Helten, *Kathedralen für Bürger*, Utrecht / Amsterdam 1994, 81. Van Agt 1969, 64 figuur 3.
22. Ter Kuile 1958, 252.
23. Zie voor de datering van deze torens: E.H. ter Kuile, *De torens van Nederland*, (Heemschutserie) deel 7, Amsterdam 1943, 14 en 29-30. E.H. ter Kuile, 'De bouwgeschiedenis van de Sint-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen naar de gegevens van de restauratie', in: *Bulletin KNOB* 71, (1972), 72-86, met name 74-77 en 86. Helten 1994, 80-82. A.F.W.E. Bastemeijer, 'De dertiende-eeuwse bouwfase van de Sint-Walburgskerk te Zutphen', in: Groothedde 1999, 65-91 - hier 83. Stenvert 2000, 243 en 245.
24. H.J. Tolboom, *Venstertraceringen in Nederland*, (RV bijdrage 18), Zeist / 's-Gravenhage 1998, 17.
25. Naar dit verschijnsel zou nog nader onderzoek dienen plaats te vinden.
26. Tolboom 1998, 15.
27. Ter Kuile 1958, 190. Stenvert 2000, 353.
28. Woldring 2004, 15.
29. Voor deze bouwfase van de Sint-Walburgskerk zie Bastemeijer in Groothedde 1999, 68 en 72-73.
30. Marieke de Jongh, 'De glasvondst in Zutphen', in: *Bulletin Stichting Oude Gelderse Kerken* 28, (2002), 7 en 11. Zie ook haar bijdrage 'De Zutphense glasvondst & gebrandschilderd glas in Nederland van vóór 1600' op de CD-ROM: *De gebrandschilderd-glasvondst van Zutphen*, uitgave van Bureau archeologie van de Gemeente Zutphen, s.a. [2003].
31. Vriendelijke mededeling van Michel Groothedde. De opgraving heeft plaatsgevonden in 1995.
32. Een mogelijke kapel als voorganger, waartoe deze resten behoord zouden kunnen hebben, wordt onder meer genoemd door De Jongh 2002, 3-19 - hier 4. Kennelijk doet zij deze uitspraak op het gezag van L. Lensen & W.H. Heitling, *Stad in de middeleeuwen*, Zutphen

- 1983, 180.
33. Ter Kuile 1942, 47. Ter Kuile 1958, 248 en 254.
 34. Gosse Koolstra, 'Van klokken en klepels, van rovers en een schatbewaarder van de St. Jan', in: G. Koolstra (red.), *Hoezeer heeft deze kleine stad allure. Een hommage aan Piet Dullaert, Zutphenees*, Zutphen 2001, 37-38. Van beide klokken is niet geheel zeker dat ze ook oorspronkelijk al in deze toren hingen: beide zouden in 1580 uit het nabije Wichmond gehaald kunnen zijn, al wordt dat door de auteur zeer onwaarschijnlijk geacht. Ter Kuile 1958, 255 meldt abusievelijk 1442 als het jaar waarin de Bartholomeusklok zou zijn gegoten.
 35. Ter Kuile 1942, 48. Zie als zeer recente herhaling: Wim Wensink, 'Restauratie van de St.Janskerk te Zutphen', in: J.S. Krijnen (eindred.), *Zutphen Nieuwsbrief Monumentenzorg* 7, februari 2003; 1-3, met name 1.
 36. Ter Kuile 1958, 248. Berends 1982, 7.
 37. Ter Kuile 1958, 254.
 38. Haslinghuis & Janse 1997, 314-316 lemma metselverband en 430 lemma staand verband.
 39. Stenvert 2000, 358.
 40. Ten overvloede zij nogmaals vermeld dat de toren helaas geen onderdeel van dit bouwhistorisch onderzoek uitmaakte. Op dit moment is daarom de interessante vraag, of de balken met muurstijlen en korbeels van de verschillende verdiepingen ook uit deze periode dagtekenen, niet te beantwoorden.
 41. Stenvert 2000, 358. Koolstra 2001, 38 meldt dat er bij de brand zes klokken verloren gingen en dat in datzelfde jaar nieuwe klokken werden gegoten in de resten van de Palts op de 's-Gravenhof. Ook de kleine slagklok in de Nieuwstadkerk uit dat jaar zou dus op de 's-Gravenhof gegoten kunnen zijn. Voortbordurend op die voltooiing na de blikseminslag van 1446: het zou dan dus zelfs mogelijk kunnen zijn dat de tweede reeks gebouwd werd als gevolg van de aanzienlijke torenverhoging van de Nieuwstadkerk! Daarop zou ook kunnen wijzen het feit dat de Sint-Walburgstoren pas een spits kreeg omstreeks 1485.
 42. Stenvert 2000, 140-141. Ter Kuile 1958, 59-65.
 43. Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland: Overijssel, Zeist/ Zwolle* 1998, 275.
 44. Stenvert 1998, 190.
 45. Ter Kuile 1942, 47. Ter Kuile 1958, 248 en 254. Berends veronderstelde dat de koorsluiting ouder zou zijn dan 1459 - helaas heeft hij zijn argumentatie nooit uitgewerkt - en dat deze wijding daarom op één van de zijbeuken moet slaan (Berends 1982, 6 en 8). Dankzij deze dendrochronologische datering is zijn theorie weerlegd. Bovendien maakte volgens hem de kap op de koorsluiting één geheel uit met de oostelijke kap op de middenbeuk, wat niet juist blijkt te zijn (Berends 1982, 3).
 46. Het kan niet worden uitgesloten dat aanvankelijk een kleinere opening in de oude gevel is uitgebroken en dat de huidige grote opening met een nieuwe gordelboog pas in een later stadium (bijvoorbeeld de bouw van de zijbeuken) is geslagen. Dan zou er een provisorische afwerking van de gevel in hout of steen noodzakelijk zijn geweest vanwege de nieuwe, hogere kap.
 47. Ter Kuile 1958, 254.
 48. Op basis van de aansluiting van de beide kappen op de zuidbeuk had Berends dit reeds in 1982 vastgesteld (Berends 1982, 2).
 49. Ter Kuile 1958, 254.
 50. Stenvert 1998, 252-253.
 51. De Jongh 2002, 9.
 52. Achim Schreurs, 'De wapenglazen van de Zutphense glasvondst', op de al eerder genoemde CD-ROM: *De gebrandschilderd-glasvondst van Zutphen*, uitgave van Bureau archeologie van de Gemeente Zutphen, s.a. [2003].
 53. Voor kapconstructies zie: H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, (Bouwtechniek in Nederland 2), Delft 1989 (met name 24, 81-124).
 54. Janse 1989, 29-49.
 55. Deze beschrijving is gebaseerd op waarnemingen van Berends (Berends 1982, 6-8) en op de bouwtekening bestaande toestand van architect P.D. van Vliet, in juli 1981 vervaardigd door D. Wijma architect BNA te Velp.
 56. Zie voor een eerste visie op spitsconstructies en daarvan afgeleide kapconstructies Dick Zweers, 'Van stergebinten en torenspitsen, een merkwaardige kapconstructie boven de koorsluiting van gotische kerken' in: K. Emmens e.a. (red.), *Monumenten en bouwhistorie, Jaarboek monumentenzorg 1996*, Zeist/ Zwolle 1996, 29-38.
 57. Woldring 2004, 49.
 58. Frijhoff 1989/2003, 268. Veel nieuwe informatie hierover is door Woldring verzameld (Woldring 2004).
 59. Woldring 2004, 11, 24, 27-30, 45-47
 60. Woldring 2004, 47-48.
 61. Woldring 2004, 48.
 62. Woldring 2004, 49.